

İFTİXAR

Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru.
Əməkdar mədəniyyət işçisi

İnsan və zaman! Zaman və şəxsiyyət! Şəxsiyyət və amal! Amal və əməl! Əməl və nüfuz! Nüfuz və uralıq! Uralıq və vicdan! Vicdan və İNSAN!..

Bütün bunlar riyazi tənliklər düsturu kimi bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlılıq təşkil edir. Bu bağlılıq öz kamillik həddinə qədər yüksələ və möhkəmlənə bilirsə, bədrəm, dağılmırsa, o zaman bu kriteriya insandan-insana qədərki geriyyə dönüşü olmayan məsafədə mükəmməllik fenomeninə yüksəliş həddinin fəth edilmə dəyərini qazanır. Mükəmməlliyyənin yalnız və yalnız uca Tanrıya xas olduğunu inkar etməsək, onu da anlamaqda çətinlik çəkmərik ki, insanın Allaha qovuşa bilmək qüdrəti də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz düsturda özünü tapa bilir. "İnsanı təbiət yaradır, lakin onu cəmiyyət inkişaf etdirir və formalaşdırır" (V.Q.Belinski). Ancaq cəmiyyətin formalaşdırma mərhələsində insanın genetik xüsusiyyəti və ana bətnində mənimsədiyi cəhətlər də mütləq rol oynayır.

Bu kriteriyaya insanın təfəkkür dünyasında özünü tapmış düşüncə aspekti də daxildir. Yəni, müxtəli cür düşünən insan varlığı özünü öz idrak və təfəkkür aləminin bazası ilə ifadə edir. Bu baxımdan səlis düşüncə ilə özünü realizə edənlər və qeyri-səlis məntiqə yaşayıb-yaradanlar həmişə bir-birinə zidd nöqtələrdən baxır və həmişə mübarizədə olurlar. Səlis düşüncənin arealı məhdud, qeyri-səlis düşüncənin həddi sərbəst olur. Ona görə də səlis düşüncə sahibləri konkretlik həddindən o tərəfə çıxa bilmirlər, qeyri-səlis düşüncə sahibləri isə fəzalarında istənilən qədər qanad çala biləcəklər qüdrətdədirlər.

İkincilər öz çoxşaxəli yaradıcılıq zənginliyi ilə həm fərdi yaradıcılıq imkanlarını, həm də şəxsiyyət bütövlüyünü yetkinləşdirə bilirlər. Klassik nümunələr öz-özünü də bütöv bir çərçivədə nümunəvi olur. Ancaq qeyri-səlis düşüncənin məhsulları öz rəngarəngliyi, çoxşaxətli fəlsəfi dərinliyi və çoxşaxəli yaradıcılıq qayəsi ilə zəngin çalarlarla cəlalanırlar ki, o cillələr çözülməyə başladığında sonu olmayan bir yol kimi daim insanı irəliyə aparır. Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına töh-

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ KƏHKƏŞANINDA KAMİLLƏŞƏN ŞƏXSİYYƏTİN UCALIĞI

fələr verməklə bütün yaradıcılığı boyu əvəzsiz xidmət göstərən Cəfər Cəbbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı zaman-zaman yetişdirdiyi qüdrətli sənətkarları, görkəmli şəxsiyyətləri ilə tarixin səhifələrində öz imzasını mötəbər yerə qədər yüksəldə bilmişdir.

Bununla yanaşı, İrəvan Teatrı öz nüfuzlu şəxsiyyətləri, görkəmli sənət fədailəri hesabına həm də Azərbaycan teatr sənətini qədim türk torpağı olan İrəvan şəhərində yaradılmış Ermənistan adlı dövlətdə, xalqımıza qarşı qərəzli mövqedə dayanan millət arasında, bütün mənəvlərə baxmayaraq, ən çətin şəraitdə layiqincə təmsil edə bilmişdir. Bu xidmətin belə mötəbər mərhələyə çatmasında, teatr yaranan gündən etibarən sənət korifeyləri ilə yanaşı, həm də teatr mexanizmini dərinliklə bilən görkəmli teatr rəhbərləri də az rol oynamamışdır. Əksinə, mən deyirdim ki, hətta bu teatrın belə özünəməxsus uğurlu inkişaf mərhələsinə gəlib çatması, ağıllı, bacarıqlı, istedadlı, həssas düşüncəli teatr rəhbərlərinin teatrın iş prinsiplərini doğru-düzgün qura bilməsi nəticəsində əldə olunmuşdur. Məhz ona görə, teatr və Ermənistanadakı yaradıcı soydaşlarımız, ermənilər tərəfindən ən son həddə qədər inkişaf etdirilən qərəzçilik mövqeyinin qaynar mühitində belə öz qüdrətli fəaliyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Ermənistanda və ermənilər arasında yaşamaq fədakarlıq idisə, hələ gənc yaşlarında bu fədakarlığı öz üzərinə bütün məsuliyyəti ilə götürmüş və bu günə qədər həmin fədakarlığı davam etdirən, tutduğu yolda nəhəng işlər görən və böyük şəxsiyyətə çevrilən, İrəvan ədəbi mühitinə və 1967-1984-cü illərdə İrəvan Teatrına rəhbərlik etmiş Hidayətin (Orucov Hidayət Xuduş oğlu) apardığı məqsədyönlü fəaliyyət isə böyük dözümlü və iradə tələb edən bir cəsarət nümunəsi idi; "insanlar cəsarətlə girişdikləri işlərdə isə daha çox uğur qazanırlar"(U.Şekspir). Cəsarətlə şücaət birləşdikdə isə mahiyyət möhtəşəm olur.

Biz, oxuduğumuz tarixin səhifələrində ədəbiyyat nümayəndələrinin öz xalqları uğrunda necə mücadilələr apardığının şahidiyik. Belə müəlliflərin siyahısı genişdir. Mən, bizə yaxın tarixin, həm də, Sovetlər İttifaqının qılincinin kəskin olduğu bir zamanın içində öz milli kimliklərini yüksək tutan iki nəhəng türk oğlunu nümunə göstərməklə fikrimi isbat edəcəm. Qırğızların və Qazaxların böyük oğulları, dünyaca məşhur, ən əsası isə tənqiddən qorxmaz qədər milli mövqeyi sarsılmaz olan, "...ən adi hadisələri global səviyyəyə qaldırmağı, ona ən yüksək fikir zirvə-

sindən baxmağı bacaran, "insan zəkası"nı bədii obraza çevirən" (B.Vahabzadə) Çingiz Aytmatov və "oxucuların nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair "görməyi" ilə daha çox fərqlənən" (E.Quliyev) Oljas Süleymenov bütün qadağalar zəncirini həm öz yaradıcılıq miqyasları, həm də şəxsiyyət qüdrətləri ilə xıncım-xıncım edə bilirdi. Həmişə, ermənilər arasında öz şəxsiyyət bütövlüyü və yaradıcılıq qüdrəti ilə seçilən, kəskin qələm sahibi olan,

daim cəsarətlə danışan Azərbaycanın görkəmli ziyalı Hidayət Orucovu düşüncəni gözəlləndirən önünə ilk olaraq məhz Ç.Aytmatov və O.Süleymanov gəlir. Çünki Ermənistan adlanan respublikada, həm də Sovet İttifaqının, quruluşun əleyhinə yazılan yazılara görə heç kəsi bağışlamadığı bir zamanlarda Hidayət, cəsarəti və kəskin tənqidi ədəbi nümunələri ilə, həm də sanballı şəxsiyyəti ilə elə boy vermişdi ki, ermənilər onu dəfələrlə sıradan çıxarmağa çalışsalar da, nail ola bilməmişdilər. Çünki Hidayət də qazax və qırğız oğulları qədər cəsarətli və qorxmaz, yaradıcılığı tutarlı, milli təəssübkeşliyi möhkəm, iradəsi güclü, əqidəsi düz şəxsiyyətdir.

Azərbaycanın böyük ziyalılarından olan Hidayət təkə Ermənistanda deyil, Azərbaycanda da sayılıb-seçilən sima kimi tanınırdı.

Çünki o, İrəvan Teatrının nüfuzunu elə miqyasa yüksəltmişdi, özünün yaradıcılıq kredosu ilə elə müstəviyə qalxmışdı və İrəvan mədəni-mühitini elə səviyyəyə çatdırmışdı ki, ona görə də erməni millətçilərinə daim narahat edən Qərbi Azərbaycanlıların təəssübkeşi kimi onun adı SSRİ coğrafiyasında elə cür tanınırdı ki, bu şöhrət Hidayətin bir azərbaycan türkü kimi onun şəxsiyyət miqyasını müəyyən edirdi. Odur ki, Hidayət müəllim haqqında söz düşərkən göz önünə haqlı olaraq

nəhəng simalar gəlir. Hidayətin bir şəxsiyyət kimi dünyaya baxışı geniş, düşüncə arealı çoxşaxətli və çoxşaxəli, rəngarəng olduğu üçün yaradıcılığında müxtəliflik onun qeyri-səlis düşüncə sahibi olduğunu isbat edir və bu cəhət onun şəxsiyyətinin yetkinləşməsinə və kamil insan həddinə çatmasını təmin etmişdir. Hidayət - cəsarətli qələmi ilə yaradıcılığına rənglər qatmış jurnalist, şair, nasir, publisist, dramaturq, sanballı dövlət xadimi, bilikli teatr xadimi, nüfuzlu ictimai xadim, səriştəli diplomat, vətənə və dövlətçiliyə səda-

qətlə bağlı vətənpərvər və milli təəssübkeşliyi yüksək olan böyük ziyalıdır. Akademik Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, "... Ədəbi şəxsiyyətin (ümumən şəxsiyyətin!) ədəbi əsərlərdə, demək olar ki, itdiyi, laübalı həyat, düşkün xarakter (əslində xaraktersizlik!) nümayiş etdirməklə yazıçının məhz bu cür olmalı olduğunu israrla sübut etməyə çalışdığı bir dövrdə Hidayətin təbii, səmimi yaradıcılığı arxasında dayanan möhkəm, qüdrətli şəxsiyyəti yalnız bədii deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi "mən"-i hələ Ermənistanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi illərdən özünü aydın göstərirdi" (İ.P.).

Bütün bu keyfiyyətlər yalnız bir halda bir şəxsiyyətdə cəmlənə bilər ki, o şəxsiyyətin daxili dünyası məhdud imkanlarda sıxılıb qalmır, əksinə geniş areala açıq olur. Hidayət müəllimin də təfəkkürü və idrakı məhz geniş arealda qol-qanad açma imkanındadır. Belə imkanlar isə dediyimiz kimi, yalnız qeyri-səlis düşüncə sahiblərinə məxsusdur. Məhz "Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi"nin banisi Lütful Zadə özünün müasir və dünyəvi nəzəriyyəsi ilə bunu sübut etmişdir ki, konkretləşməmiş cavabların sürəti iti, mənzili sonsuzdur.

Hidayətin yaradıcılığında yer tutan bir neçə nümunəni misal gətirməklə dediyimiz fikrin həqiqətini ortaya qoymuş oluruq. Məsələn, şair şeirlərindən birində belə yazır:

**"Bizim aramızda bir inam vardı,
Bəlkə də müqəddəs bir yalan vardı,
Yaddan çıxarmazdıq heç axşam, səhər
İki dəfə ikini...
altı eyləyər."**

Öncə, birinci iki misraya diqqət yetirək. Bir-birinə zidd olan, "inam"la, "yalan"ı müqəddəs duyğular müstəvisinə qaldıraraq, eynilik səviyyəsində tutmaq və bu həqiqətə uyğun olmayan əhvala oxucunu inandırma bilmək, məhz qeyri-səlis anlayışdan doğur. Sonrakı iki misra isə tam olaraq qeyri-səlis düşüncənin məhsulu olduğu açıq şəkildə ifadə edir. Yəni, iki dəfə ikinin dördə bərabər olduğunu bildiyimiz halda, müəllif, altıya bərabər olduğunu söyləyir. Bu o deməkdir ki, bərabər rəqəmlərin cavabı öz həqiqətini aşma bilirsə, demək ki, öndə geniş meydan dayanır. Müəllif belə düşüncələri ilə özünün qeyri-səlis idrakı barədə oxucusuna aydın mesaj verir.

Hidayətin dramaturgiyasında da, onun qeyri-səlis düşüncə sahibi olduğu diqqətdən kənarda qalmır. O, klassik formada yaratdığı dram əsərləri ilə ədəbiyyata gəlsə də, əsərlərinin heç də hamısı konkret hadisələr həddində qalmır. Müəllifin "Bu dünyanın adamları" komediyası tam absurd komediya olmasa da, finalın cəfəng nəticəsi absurd elementlərin cücərtisini özündə ehtiva edə bildiyini göstərir. Absurdizm isə, qeyri-səlis düşüncənin beyinlərin məhsuludur.

1882-ci ildən fəaliyyətə başlamış İrəvan Azərbaycan Teatrının varlığından öz ideologiyasının təbliği məqsədi ilə uzun illər, kifayət qədər yararlan, lakin həmişə xalqımıza qarşı düşmən mövqedə dayanan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası qərəzlə, 1951-ci ildə teatrı qapatmasına baxmayaraq, 1967-ci ildə yerli ziyalıların təşəbbüsü və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının səyi nəticəsində, bu qədim sənət ocağının bərpasına dair sərəncam vermək məcburiyyətində qaldı. Lakin atdıqları addımdan peşman olan erməni millətçiləri, yenidən ayaqlanmağa başlayan, az zaman işində formalaşan teatrın kollektivi arasına hərc-mərclik toxumu səpdilər. Bu məqsədyönlü siyasətdən baş çıxara bilməyən o dövrdəki səriştəsiz rəhbərliyin bacarıqsızlığı nəticəsində kollektiv sürətlə dağılmağa başladı. Bir tərəfdən də bu vəziyyəti daha da qızıdırmaq məqsədi ilə Ermənistan hakimi dairələri Azərbaycandan dəvət olunmuş aktyorlara söz verdikləri sosial şəraitlə onları təmin etmədilər.

(ardı var)